

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

ЛУЦЕНКО Юрій Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри спеціально правових дисциплін Академії муніципального управління,
МОЗГОВИЙ Володимир Вікторович - студент магістратури факультету публічного управління та права Академії муніципального управління

В статті проводиться історический аналіз нормативно-правових актів, касаючихся уголовной ответственности за государственную измену во времена становления национального уголовного законодательства Украины. На основании проведенного исследования делаются выводы относительно историографии развития уголовной ответственности за государственную измену на территории Украины

Ключові слова: кримінальна відповідальність, державна зрада, суверенітет, територіальна цілісність

Постановка проблеми

Для дослідження кримінальної відповідальності за державну зраду необхідно зупинитися на аналізі нормативно-правових джерел, що існували у різні часи при становленні та розвитку української державності. Оскільки науковий розгляд будь-якої проблеми доречно починати з дослідження історіографії, що сформувало систему поглядів на те чи інше питання, для правильного розуміння кримінальної відповідальності за державну зраду на теренах України дослідження слід починати з історії розвитку Київської Русі [3, с. 12].

Аналіз останніх досліджень та публікацій

У різні часи вагомий внесок у дослідження кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки зробили такі науковці в галузі криміналь-

но-правової науки, як: О. Ф. Бантишев, С. В. Дьяков, О. Ю. Звонарьов, М. П. Карпушин, П. П. Михайленко, А. В. Наумов, Д. О. Олейніков, Є. Д. Скулиш, В. Я. Тацій, К. Г. Фетисенко, М. І. Хавронюк, В. П. Хряпінський, В. М. Шлапаченко, С. С. Яценко та інші. Праці цих науковців залишаються фундаментальними та актуальними й дотепер.

Наукові роботи зазначених вчених здебільшого стосувалися суспільно небезпечних діянь, які зараз містяться в першому розділі Особливої частини КК України (Злочини проти основ національної безпеки України) та досліджувались, як правило, лише під кутом загальної характеристики злочинів, які посягають на інтереси держави.

Водночас, не дивлячись на великий науковий інтерес щодо дослідження проблем, які стосуються кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України, питання, які відносяться до історії розвитку кримінальної відповідальності за державну зраду на теренах України у науковій літературі мають фрагментарний характер.

Метою статті є дослідження генезису розвитку кримінальної відповідальності за державну зраду на теренах України.

Основні результати дослідження

З дослідження історичних джерел, у яких згадуються суспільно небезпечні діяння, які пов'язані з посяганням на націо-

нальну безпеку, вважають Руську правду, яка складалась на території Київської Русі на основі звичаєвого права. Документ передбачав таку нову для законодавства категорію злочинів, як злочини проти державності. Поява нової категорії злочинів у XI-XII століттях була зумовлена, в першу чергу, потребою нормативного закріплення такої категорії злочинів через активізацію на території тогочасної Київської Русі осіб, які на шкоду власній державі надавали інформацію ворогу, або переходили на його бік, ставлячи під загрозу державність. Складена збірка була князем Ярославом Мудрим на основі звичаєвого права, яке існувало на той час, що вказує на недовершеність законодавства у частині відповідальності за злочини проти держави та трактувалось законодавцем як образа суспільства [5, с. 36].

Наступна пам'ятка права, яка містила злочини за змістом, подібні до сучасних злочинів проти основ національної безпеки України, у тому числі державної зради, датована 1468-1550 рр. Збірка законодавства носила назву "Судебник великого князя Казимира" і була заснована на положеннях Руської правди, як джерела права, найбільш адаптованого до використання на території Київської Русі. Судебник є згадкою Литовського законодавства. Зміст статті 61 Судебника передбачав покарання у вигляді смертної кари особі, яка вчинила замах на князя. Таке діяння віднесене до злочинів проти державності з мотивів загрози такого діяння суверенітету та національній цілісності держави. Об'єктом охорони норми виступає, в першу чергу, життя людини, а як наслідок державна безпека. Другою частиною статті передбачався абсолютно самостійний склад злочину у вигляді здачі ворогу міста, таке діяння також каралось смертною карою [4, с. 76].

Продовжуючи аналіз норм законодавства, яке передбачало відповідальність за вчинення державної зради, необхідно звернутись до норм Литовського статуту 1529 року. Так, стаття 4 Статуту передбачала додаткове покарання за вчинення такого злочину, а також умови звільнення особи, від такої відповідальності. Відтак за умови якщо особа переходить на бік ворога, а його

неповнолітні діти залишаються на території Литовської держави, у такому разі вся власність особи, яка вчинила такий злочин, переходить у володіння князя. Покарання застосовувалось у більш м'якому вигляді, а саме до власності князя переходила лише частина майна, яке належало батьку цих дітей виключно у разі, якщо діти не мали уявлення про вчинення батьком такого переходу [4, с. 85].

Ще одним історичним документом, який став правонаступником Литовського статуту, є Статут Великого Князівства Литовського, датований 1566 роком. Розділ 1 Статуту у своєму змісті передбачав відповідальність за вчинення шкоди державі і господарю, арт. 3 вищезгаданого документу передбачав відповідальність у вигляді вищої міри покарання за допомогу ворогу, листування із ворожою стороною, вчинення змови з недрогом. Суб'єктом злочину вважалась особа, яка передавала інформацію ворожій стороні, за умови якщо відомості можуть спричинити шкоду державі, або привела ворога на територію держави. Статутом 1566 року встановлювалась відповідальність за втечу на ворожу територію, яка полягала у фізичному переході на бік ворога. За такі дії передбачалось покарання у вигляді смертної кари [4, с. 90].

Статут Великого Князівства Литовського 1588 року є більш розширеною та доповненою версією Статуту, датованого 1566 роком, Розділ 1 Статуту містив злочини, які були за змістом схожі із сучасними злочинами проти основ національної безпеки України. Як приклад можна навести арт. 3, у якому описувались злочини проти престолу, за які передбачалась смертна кара. Протизаконним у Статуті також визнавалось ведення листування із ворогом. Особливої уваги потребує сама міра покарання, яка є віддзеркаленням ставлення законотворця до суспільних відносин, на які посягає особа вчинюваним діянням [4, с. 103].

Наступною важливою пам'яткою права слід вважати Соборне уложення Московської держави, датоване 1649 року, яке виступало у якості уніфікованої збірки феодального права. Особливістю збірки було введення до кримінального законодавства

нової категорії злочинів, таких як політичні злочини. Об'єктом охорони Соборного уложення виступала державна влада. Такі злочини законодавець виокремив у Главі 2 Уложення. У статті 2 вказаної глави передбачався такий вид злочину, який був тотожний державній зраді, як надання допомоги ворожій державі у захопленні території країни, що відповідає змісту чинної статті 111 КК України.

Новим у Соборному уложенні є також введення у норму особливого суб'єкта злочину, визначеного як представник панівного класу, окрім того законодавець передбачив особливий період у змісті статті, виключно у якій діяння суб'єкта кваліфікувались як державна зрада. Таким періодом вважався воєнний стан, тобто перебування країни у стані війни або збройного конфлікту. Доповнювалась норма статтею 19 Глави 2, яка зобов'язувала інших осіб, яким стало відомо про вчинення державної зради, повідомити про такі дії відповідальних осіб. За умови замовчування таких відомостей особа притягувалась до відповідальності у вигляді смертної кари. Особливістю є те, що вбивство особи, яка вчинила державну зраду, не каралось законом, а лише заохочувалось державою. Одночасно змістом статті 20 Глави 2 Уложення передбачався другий спеціальний суб'єкт злочину у вигляді службової особи, а також об'єкт злочину – відомості військового характеру. Санкція даної статті передбачала міру покарання у вигляді смертної кари шляхом повшання на очах ворожого війська [1, с. 70].

Логічним продовженням Соборного уложення 1649 року став Артикул воїнський від 25 квітня 1715 року, який був поділений на два розділи, перший передбачав опис злочинів і покарань, а другий – процесуальні норми, які включали в себе 24 глави і 209 артикулів (статей). Артикул воїнський вважається першою згадкою військового кримінального права, оскільки передбачав злочини саме у військовій сфері, а також містив особливий склад суб'єктів відповідальності – військовослужбовців. Збірка передбачала відповідальність за обмін інформацією з ворогом (Глава 16 "Про зраду та листування з ворогом").

Слід також відмітити, що нововведенням цього нормативно-правового акту стало тлумачення змісту норм що дозволяло краще прослідкувати ідею законодавця і більш правильно тлумачити норми, визначені змістом кожного артикула. Введення у зміст Артикула тлумачення норм, дає змогу визначити документ як першу коментовану збірку права на теренах нашої держави.

Державною зрадою, відповідно до арт. 124, вважалась дія, спрямована на передачу будь-якої інформації, у тому числі ведення не лише листування з ворогом, а і будь-які таємні розмови з ворожою стороною. Покаранням за такий злочин виступала смертна кара у формі четвертування. Аналогічне покарання застосовувалось також до особи, яка знала про таке листування, але не вчинила ніяких дій щодо його припинення. Особливістю Глави 16 виступало також те, що органи влади мали право застосовувати дану норму також і до цивільних осіб [5, с. 85].

Найбільший вплив на становлення кримінального законодавства мала збірка законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 року. Документ не був офіційно затверджений, але у ньому набули закріплення норми, які на той час мали місце у суспільстві, оскільки були широкого застосування судовою системою того часу. Державна зрада як злочин передбачалась у змісті артикулу "Про злочини проти маєстату государева". Кримінально караними вважалась передача ворогу відомостей, зміст яких може завдати шкоди інтересам держави. За вчинення такого діяння передбачалось покарання у вигляді смертної кари через четвертування. З метою осоромлення особи злочинця, тіло страченого залишали на місці страти на довгий час. Покаранню за вчинення державної зради підлягала не лише особа-виконавець, а і всі родичі такої особи, які хоча і знали про вчинення злочину, але не повідомили компетентних осіб.

Законодавцем були також визначені підстави звільнення від кримінальної відповідальності. Змістом пункту 2 арт. 4 законодавець визначив каяття особи до фактичного вчинення злочину, а також донесення до відповідних органів про готування до вчи-

нення злочину як підстави звільнення від відповідальності [6, с. 54].

Наступним законодавчим актом Російської імперії, який передбачав кримінальну відповідальність за вчинення державної зради є “Уложення про покарання кримінальні та виправні” 1845 року. Кримінальна відповідальність передбачалась відділом 2 Глави 2 Розділу 3 “Про державну зраду і злочини проти народного права”. У відділі законодавцем вперше на території тогочасної держави був передбачений перелік діянь, які охоплювались поняттям “державна зрада”: підбурювання підданим іноземної держави до воєнних дій або до вчинення інших дій на шкоду Росії; повідомлення державної таємниці представнику іноземної держави; сприяння ворогові порадами або іншими відомостями у вчиненні воєнних або інших ворожих дій проти держави; передача ворогу міста, порту, арсеналу, корабля або іншого водного судна; надання інформації про війська або вчинення інших дій на шкоду державі. За вчинення перелічених діянь передбачалась відповідальність у вигляді смертної кари, а також позбавлення особи будь-яких майнових прав на користь держави. Кримінально караними вважались також дії, спрямовані на розкриття відомостей ворогові Росії. Такі дії карались засланням до Сибіру і позбавленням права власності на все майно особи. Ще одним діянням, передбаченим змістом Уложення, як кримінально каране було ведення листування із іноземним урядом або його представниками, навіть за умови, якщо таке листування не спричинило шкоди Імперії. Такі дії карались позбавленням волі на строк від 6 місяців до 1 року. Головною особливістю аналізованого джерела виступала відсутність підстав звільнення від кримінальної відповідальності [1, с. 104].

Останнім нормативно-правовим актом, який регулював кримінальну відповідальність за вчинення державної зради на території Російської імперії, було Кримінальне уложення 1903 року. Дане Уложення включало в себе 37 глав та 687 статей і поділялось на Загальну та Особливу частини. Питання кримінальної відповідальності за вчинення державної зради регулювалось Главою

4 “Про державну зраду”. Частиною 1 статті 108 Уложення передбачалось покарання у вигляді каторги за сприяння ворогу у вчиненні бойових або інших дій на шкоду державності. Наявним був також чітко визначений суб’єкт злочину – підданий Російської імперії. Новелою стало визначення законодавцем у змісті особливих кваліфікуючих ознак злочину: надання допомоги ворогу; вчинення вбивства соратника. До особливих кваліфікуючих ознак виключно державної зради відносили: схилення команди або війська на ворожу сторону, напад на воєнні сили Російської імперії; вбивство командира штабу, або особи, яка виконує важливі воєнні доручення; знищення засобів захисту або боротьби з супротивником; шпигунство на користь іноземної держави. Законодавець у змісті норми також передбачив форми державної зради: перехід на бік ворога; шпигунство; надання іноземній державі допомоги у вигляді проведення підривної діяльності. Ще однією особливістю Кримінального уложення стало введення до законодавства переліку дій, які кваліфікувались як державна зрада: обіцянка надання ворогу допомоги, а також сприяння іноземній державі у здійсненні злочинних дій на шкоду Росії перед офіційним оголошенням війни; навмисне виготовлення заздалегідь не придатних до використання прийомів та засобів проти ворога або захисту від нього; виготовлення та постачання до армії завідомо не придатних до використання предметів; підписання від імені Російської імперії договорів, які шкодять державі, уповноваженими на те особами; залишення території країни після оголошення війни, вступ у підданство іншої держави, у тому числі ворогуючої сторони.

Важливим для повної характеристики Уложення є також поділ державної зради на дві категорії: тяжку та звичайну. До тяжкої відносили передачу війська до рук ворогуючої сторони. До звичайної – всі інші діяння, передбачені законодавцем як державна зрада. За державну зраду законодавець передбачив такі види покарань: каторжні роботи (статті 109, 110, 111); ув’язнення у спеціальному закладі (статті 114, 115); позбавлення волі (стаття 112) [1, с. 67].

Досить коротким, але від того не менш важливим у історії розвитку національного кримінального законодавства у частині кримінальної відповідальності за державну зраду є період Центральної ради. У період УНР, окрім Кримінального уложення 1903 року, кримінальна відповідальність регулювалась також постановою Тимчасового уряду "Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року" від 2 серпня 1917 року. Відповідно до постанови, військовий міністр за погодженням з міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг відправити до в'язниці осіб, діяльність яких, на його думку, підпадала під дію вищезгаданого документа, а в особливих випадках навіть депортувати за межі УНР. Зважаючи на нетривалий період діяльності УНР, а також складні зовнішньополітичні обставини, уряд не встиг сформувавати самостійну законодавчу систему [2, с. 289].

Абсолютно неоднозначною є історія розвитку радянського кримінального законодавства. Викликано це, в першу чергу, різкою зміною суспільно-політичного і економічного ладу країни. Деякий час після революції тимчасові закони відображали в перші спроби нової влади придушити політичного противника, тому контрреволюційним вважалось будь-яке злочинне діяння. Таке відношення влади отримало відображення у постанові РНК "Про червоний терор" від 5 вересня 1918 року, де до контрреволюційних були віднесені такі злочини: організація або участь у будь-яких контрреволюційних змовах і організаціях, що ставлять своєю метою повалення Радянського уряду; будь-які виступи, незалежно від приводів, за якими вони виникли проти Рад або їх виконавчих комітетів або окремих радянських установ; саботаж як активна протидія Робітничо-селянському уряду або заклики до протидії йому шляхом невиконання декретів і інших постанов радянської влади місцевої і центральної; дискредитування влади, тобто повідомлення, поширення або розголошення явно неправдивих або неперевіраних чуток шляхом друку або в публічних зборах, або в публіч-

ному місці, що можуть викликати суспільну паніку або посіяти незадоволення чи недовіру до радянської влади або до окремих її представників; підробка радянських документів (ордерів, мандатів, посвідчень, дозволів і інших документів) або використання таких документів; шпигунство (оголошення, передача військових таємниць, стратегічних планів відомостей про військові сили або озброєння представником іноземних держав або контрреволюційним організаціям тощо); політичне хуліганство (вчинення дій з метою внести дезорганізацію в сферу Радянської влади чи образити моральні почуття і політичні переконання оточуючих) [4, с. 135].

З прийняттям у 1922 році КК УРСР відбувається упорядкування кримінального законодавства. Так, відповідальність за злочини проти державного ладу знайшли своє відображення у Главі 1 Особливої частини КК УРСР, злочини проти Батьківщини поділились на контрреволюційні злочини та злочини проти порядку управління. Сучасного поняття "державна зрада" КК УРСР 1922 року не містив, але стаття 59 КК УРСР передбачала кримінальну відповідальність за вчинення шпигунських дій, а також співпрацю з представниками інших держав з метою схилення таких держав до збройного втручання у політику СРСР. Даний нормативно-правовий акт становить уже звичний кодифікований нормативно-правовий акт, який складався із Загальної та Особливої частин [6, с. 145].

Кримінальний кодекс УРСР 1960 року у статті 56 передбачав відповідальність за державну зраду. Дана стаття мала вже звичний зміст: перехід на бік ворога у воєнний час; шпигунство на користь ворога та у формі проведення підривної діяльності на шкоду державі [6, с. 156].

З прийняттям 5 квітня 2001 року КК України який стає відображенням принципів гуманізму та економії кримінальної репресії, відповідальність за державну зраду законодавець помістив у статті 111 Розділ 1 Особливої частини КК, тим самим акцентував увагу на належній охороні основ національної безпеки України.

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться історичний аналіз нормативно-правових актів, які стосуються кримінальної відповідальності за державну зраду за часів становлення національного кримінального законодавства України. На основі проведеного дослідження робляться висновки щодо історіографії розвитку кримінальної відповідальності за державну зраду на теренах України

Висновок

Історичний аналіз законодавства про кримінальну відповідальність стосовно охорони конституційного ладу, державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності, обороноздатності, економічної, інформаційної безпеки держави різних часів дає підстави стверджувати, що кримінальне законодавство України отримало у спадок велику історію, що, у свою чергу, слугувало вагомим поштовхом до розвитку нових та вдосконалення раніше існуючих кримінально-правових норм, зберігаючи як їх сильні сторони, так і недоліки.

Література

1. Законодательство Петра I / Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутьина Г. А. ; отв. ред. Преображенский А. А., Новицкая Т. Е. – М. : Юридическая литература, 1997. – 730 с.

SUMMARY

The article is a historical analysis of regulations concerning criminal liability for treason in times of formation of national criminal legislation of Ukraine. Based on the research conclusions about the historiography of criminal liability for treason in Ukraine

2. Ільницька С. Історія становлення законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України / С. Ільницька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Випуск 58. – С. 289–295.

3. Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України : монографія / Ю. В. Луценко. – Х. : Право, 2015. – 200 с.

4. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР : в 2 т. / П. П. Михайленко. – К. : Высшая школа, 1966. – Т. 1 : 1917–1925 гг. – 832 с.

5. Российское законодательство X–XX веков : в девяти томах : Т. 9. – М. : Юрид. Лит., 1994. – 352 с.

6. Советское уголовное право. Особенная часть / [под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. А. Кригера]. – М. : Издательство Московского университета, 1971. – 464 с.